

ТЕМА 13

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ДУМКИ В УКРАЇНІ (період до XVIII ст.)

13.1. Економічна думка Русі.

Витоками економічної науки, що дійшли до нас в пам'ятках економічної думки є: «Руська правда» Ярослава Мудрого (XI ст.), «Повчання Володимира Мономаха» (XI ст.), «Слові о полку Ігоревім» (XII ст.), літописи XI-XIV ст..

Зокрема у літописах, а саме у «Повісті врем'яних літ» висвітлено початки розвитку Київської держави (похід влітку 907 р. князя Київського Олега на греків, на Царгород). З літопису можна визначити, що у той період активно велась торгівля із Візантією, Грецією, при цьому товари русинів не обкладалися митом; визначалися взаємні зобов'язання сторін, спадкове право, обмін полоненими, взаємодопомога у договірних відносинах.

У X ст. міжнародна торгівля обіймала першу позицію в економічній політиці князів Руських. Щодо внутрішньої економічної політики, то домінувало оподаткування, зокрема, обкладання даниною земель різних племен та поселень Русі.

Історично достеменний факт походу за даниною князя Ігоря на древлянську землю (до Іскоростеня) у 944-945 роках; саме надмірний розмір данини призводив до обурень і заворушень (результатом стало убивство київського князя Ігоря древлянами, за якого потім помстилася його дружина – Ольга).

Від часів Святослава (сина княгині Ольги) і до часів Ярослава Мудрого основними формами наповнення державної казни стали «погости», «дань», «ловища» та «оброки».

«Руська правда» Ярослава Мудрого є першим кодексом законів Древньоруської держави, зміст якого відображав існуючі економічні, у т.ч. місцеві господарські, правові,

політичні, суспільні та моральні відносини, сприяв їх формуванню та зміцненню панівного становища князів.

Вона містить дані щодо організації господарства князів у формі вотчини, охорони приватної, земельної, власності, власності на підданих, худобу, знаряддя, відповідальності за порушення польових меж; дає точне уявлення про грошову систему та позики, передбачені жорстокі заходи щодо приборкання експлуатованих, придушення їхнього протесту. Відображає стан розвитку:

- сільського господарства (хліборобства, скотарства), індивідуально-сімейного домогосподарства та існування спадкового права;
- системи повинностей, економічних відносин;
- верховенства (князі і бояри) і підданства (грумада, боржники);
- прото-соціальних інститутів, системи та міри покарань за індивідуальні та колективні злочини, прото-системи судочинства (свідки, князівський суд);
- захищалась станова структура суспільства й економіки;
- висвітлювались проблеми лихварства (ціни, «ріст» (відсотки)), відносин найму (господар, наймит, холоп (наймит, що заборгував господарю)).

На думку С. Злупка: «Кари і штрафи за вбивства людей, за нанесення їм тілесної шкоди і т.п., можна би витлумачити як спробу зберегти в доброму стані робочу силу, челядь, воїнів, які були такі потрібні для обробітку мастків, ведення війни, продажу в рабство». Крім того: «Якщо окремі статті «Правди Руської» згрупувати за змістом, то виявиться, що майже половина (20 із 43) з них у короткій редакції присвячена відповідальності за порушення права власності та іншим економічним питанням; із 121 статті Розширеної Правди 87 присвячено економіці. Це доволі промовисті факти, які підтверджують місце «Правди Руської» в історії української економічної думки. ...в «Правді Руській» вперше використовується низка економічних термінів, які, звичайно, збагачують економічну думку України. Однак вже однією своєю наявністю вони формували економічне мислення принаймні в

частини освічених людей, розширювали і збагачували господарсько-ділову мову».

Була представленою у різні періоди розвитку економічних відносин і економічної думки XI – XIII століть та відображає національні особливості їх розвитку.

По Ярославу у середині XI – початку XII ст. зміцнив внутрішнє економічне становище Володимир Мономах. Векторами його державної політики були зовнішній (продовження війн за посилення впливу Київської Русі на землі інших країн, відносини їхнього підданства) і внутрішній (розвиток системи збору данини «збирачами доходів», соціальна, духовна сфери, справедливе судочинство), що активізація якого щоразу посилювалась.

На думку С. Злупка, Володимир Мономах «виявився добрим законодавцем, поборював лихварство, яке в його часи набуло значних масштабів. Він намагався впорядкувати економічні стосунки між боярами і підданими, пильнуючи інтереси кожної категорії селян».

Його спадщина представлена «Повчанням», що сповідує не стільки державотворчість, скільки соціальні, моральні засади, зокрема боготерпіння, покірність, милосливість, взаємодопомога, благодійність: «Лучче нагість праведних, аніж великі багатства грішних»; «Навчися, праведний чоловіче, поступати благочестиво, навчися... очима управлять, язик стримувать, ум упокоювать, тіло поневолювать, гнів погублять, помисли чисті мати, спонукаючись на добрі діла... позбавлений – не мати, зненавиджений – люби, гнаний – терпи, підданий хулі – моли, умертви гріх».

Історико-економічний здобуток часів Київської Русі доповнюють «Слово про закон і благодать» Митрополита Іларіона (сер. XI ст.), «Слово» або «Моління» Данила Заточеника; проповіді Кирила Туровського 60-80-х років XII ст., діяння Феодосія Печерського та ін. Їх автори закликали шанувати селянську працю, виявляти добродійність, справедливість, соціальний захист немічних.

У Галицько-Волинському літописи (13 ст.) йдеться про економіку політику галицьких та волинських князів, котрі

заохочували розвиток ремесел, торгівлі, міст, що сприяло розвитку економіки цих земель.

З 14 ст. на українських землях починає діяти магдебурзьке право (виникло в 13 ст. в Магдебурзі), за яким міста звільнялися від управління та суду, великих князів чи королів, одержували привілеї на самоврядування. Це право встановлювало порядок і функції органів міського самоврядування, суду, цехів, купецьких об'єднань; регулювало питання торгівлі, опіки та успадкування; визначало покарання за різні види злочинів. Київ його отримав 1494р.

Феодална роздробленість послабила могутність слов'янської держави та стала причиною монголо-татарських пограбувань. Усе це посилювало тенденції до політичної централізації, основою якої стало Московське князівство за часів правління Івана Калити (1325-1340). Економічна думка цього періоду сприяла об'єднанню Росії, що позначилося на економічній політиці московського князя Івана III, а пізніше Івана IV (Грозного). Економічна політика Івана Грозного (1530-1584) базувалася на принципах завершення феодалізації села, досягнення єдності Російської держави й закріплення самодержавної влади царя. У системі економічних заходів, що здійснював Іван Грозний, слід виокремити реформу великого землеволодіння, яка послабила позиції боярства і піднесла соціальну значущість служилого дворянства, що залежало від царя. У період царювання Івана Грозного кріпосництво було оформлене юридично.

Таким чином, у працях тих часів домінували питання державності, державної єдності і зміцнення влади великого князя, розвивалась законотворчість, посилювалась роль християнства, засуджувались лихварство, надмірна експлуатація з одночасним захистом феодалної (перш за все, майнової) власності, відстоюванням наявних методів наповнення руської скарбниці (данина з населення, надходження від торговельної діяльності).

Отже, економічна думка в Київській Русі розвивалася під впливом тогочасних соціально-економічних і політичних обставин у контексті християнських впливів і утвердження їх соціальних доктрин. Це відображалось в літописах, правових актах, торговельних договорах, проповідях церковних достойників,

повчаннях монастирської братії. Варто наголосити і на тому, що економічні погляди та ідеї завжди були тісно пов'язані з неперехідними цінностями християнського віровчення, що утверджувалося тоді на руїнах язичницьких світоглядних явлень. Це надавало певної своєрідності економічній думці княжої доби, традиції якої відгукувалися в українській соціально-економічній і загально-культурній ментальності протягом наступних століть.

Незважаючи на те, що в період Київської Русі економічна думка ще остаточно не сформувалася, а була складовою частиною системи соціального світогляду, розуміння її цінностей і суспільних орієнтацій є необхідною передумовою для розкриття генетичного коду економічного мислення, без якого не можна відтворити закономірностей розвитку української *економічної думки взагалі*.

13.2. Економіко-кооперативна думка: М.В. Левитський, С.В. Бородаєвський, Б.М. Мартос, Ю.В. Павликовський, О.М. Луцький

Економічна думка періоду Гетьманщини представлена різними еволюційними поглядами на розвиток господарських форм та включення їх у європейську торговельно-ринкову систему, що було основою економічної політики Б. Хмельницького та І. Мазепи.

Праці раннього періоду представлені конституцією Пилипа Орлика “Гетьманське самодержавство” та вченнями Д. Апостола.

Першою офіційною пам'яткою статистики України, що дійшла до нас, є «Зборівський реєстр українського козацтва» (1649), коли були переписані дорослі воїни-козаки, голови родин, здатні нести службу за власний кошт. У наступні десятиліття й століття не раз проводилися часткові поповнення перепису населення України.

Іншим було ставлення до населення і його трудового потенціалу, української економічної думки, представники якої з незалежним розумінням і повагою ставилися до людської праці, намагалися звеличити її, не принижуючи гідності людини, надати незалежних морально-етичних якостей. Такий підхід до

праці відповідав менталітету народу, форми буття якого визначалися протягом тривалих історичних епох.

У творах того періоду висловлюються думки щодо чесної праці, за усунення дискримінації у торгівлі, ремеслі й інших видах господарської діяльності, що повинні проходити на основі моральних засад.

Архімандрит Інокентій Гізель (1600 – 1683) також виступав із позиції християнського світогляду. Він звернув увагу на працелюбство і його морально-етичні засади. І. Гізель у межах концепції християнських гріхів відвертав людей від лінивства, бо воно є гріховним.

У межах концепції «економічних гріхів» вчений критикував усі категорії населення, які намагалися нечесним шляхом збагатитися, одстоював справедливі цілі, виступав проти лихварства, ремісників-партачів і торговельних шахраїв.

Так, з аналізу лихви він виводить такі сентенції: «1. якщо маєш гроші вдома, то сам їх використовуй; 2. якщо даєш гроші комусь то цей повинен чимось віддячити. Гроші не самі собою, але через старання і працю, прибуток і користь творять» (Злупко)

Надто важливим є те, що в великому творі І. Гізеля «Мир с Богом человеку» йшлося про широкий спектр різних видів господарської діяльності, засвідчуючи тим самим високий рівень поділу праці в Україні у середині та другій половині XVII століття. Уже в той час Україна розвивалась у контексті загальноєвропейського ринку, мала конкуренцію, формуючи національний ринок. Тому різні види господарювання, ремесла, торгівлі належало поважати.

Яскравим представником економічної думки XVII ст. був Опанас Ордін-Нащокін (1605—1680), державний і політичний діяч, ініціатор заходів щодо затвердження абсолютизму, утвердження самостійності й незалежності Росії. У складеному ним "Новоторговому статуті" (1667) торгівля вважалася найважливішою статтею доходу Російської держави. Як прихильник активного торгового балансу він обстоював перевищення обсягів вивезення товарів над обсягом їх увезення, нагромадження національного капіталу, заборону чи обмеження вивезення золота й срібла з Росії. Ця політика несла в собі

елементи раннього меркантилізму, пов'язані з монетарною системою, і відповідала інтересам молодого російського дворянства.

Як бачимо, ідеї меркантилізму не обійшли Росію, але на відміну від вчених Заходу російські економісти не розглядали активний торговий баланс як єдине джерело багатства. На думку Юрія Крижанича (1618— 1683), розвиток продуктивних сил у промисловості, землеробстві й ремеслах, а також праця простих людей, які створюють товари, можуть бути джерелом стабільніших державних доходів, ніж нагромадження золота й срібла від активної зовнішньої торгівлі. Ю. Крижанич вважав за доцільне сконцентрувати управління зовнішньою торгівлею та підпорядкувати його загальним інтересам народу.

Провідним ідеологом російського купецтва кінця XVII — початку XVIII ст. був Іван Посошков (1652—1726), відомий політичний і економічний діяч епохи Петра I, що поділяв принципи його реформаторської діяльності. Найважливіша праця вченого — "Книга про злиденність і багатство" — присвячена можливостям і необхідності примноження народного багатства, регламентації праці як промислових робітників, так і кріпосних селян, виважених відносин з природою. У системі поглядів І. Посошкова торгівля посідала перше місце, а виробництво й торгівля розглядались як єдиний народногосподарський комплекс. Щодо теорії грошей І. Посошков був номіналістом; він стверджував, що їх цінність визначається авторитетом царя.

Економічна політика й соціально-економічні погляди Богдана-Зиновія Хмельницького (1595-1657), гетьмана України, державного діяча й полководця, істотно вплинули на розвиток економічної теорії в Україні. Б. Хмельницький боровся не проти феодалних відносин, а проти великої земельної власності польських і українських магнатів, польської шляхти, монастирів і короля.

Він розумів необхідність удосконалення рентних відносин, а також переваги натуральної та грошової ренти перед відробітковою (панщиною). Діяльність Хмельницького була спрямована на розвиток ремесел, промислів, і торгівлі, розширення економічних зв'язків України з Росією. Велика

увага приділялася питанням зовнішньої торгівлі України, формуванню національного купецтва. Уміло здійснювалася політика протекціонізму через управління митними тарифами: імпордне й експортне мито становило 2 % вартості товарів, а золото, срібло й дорогоцінне каміння звільнялися від імпортного мита, проте обкладалися високим експортним митом. Одним з основних напрямків економічної діяльності Б. Хмельницького була також фінансова політика, яка зводилася до збільшення додаткового продукту та норми його нагромадження

Вчений Климентій Зінов'єв відобразив у своїх творах професіоналізацію праці. Ним були визначені майже 50 видів господарських занять. Він захоплено писав про гончарів, рільників, ткачів, теслярів, шевців, склярів, мірошників, гутників, друкарів, виноробів, слюсарів, лікарів, пивоварів тощо. Здається, не було в той час в Україні жодного виду занять, про які б не сказав доброго слова К. Зінов'єв, використавши поетичну форму. Він своєрідно відтворив зародження індустріалізації економіки не лише в Україні, але й в країнах Західної Європи, створивши енциклопедію способу життя українського народу XVIII ст. Варто зауважити, що акцент на поділі праці український поет зробив ще за доби І. Мазепи. Це було задовго до появи «Багатства народів» А. Сміта, який у своїх творах виходив із законів поділу праці.

На час теорії останнього припадає творчість Григорія Сковороди, який також не обминув проблем праці у своїх філософських роздумах.

У концепції «Всесвітньої Божої економії» Г. Сковороди однією з найважливіших компонентів була спорідненість праці та економія часу. «Бог – найкращий економ.» – стверджував філософ. Усе, що потрібно людині, вона знайде у собі, тобто, працюючи, задовольнить свої потреби. Тому людина повинна прагнути до якомога більшої економії праці, відмовитися від бездіяльності. «Кинь, люб'язний друже, бездіяльність, – закликав Г. Сковорода. – Тут же берись до діла, бо час упливе».

Вільна праці – вільна людина – суспільний ідеал Г. Сковороди. В епіцентрі вчень стоїть людина, поведінка якої закодована в її внутрішньому стані. З'ясував проблему праці,

багатства, добродієності через людину. Здатність людини до праці – це не фізичні її ознаки, а духовна наповненість, яку мислитель і намагався поєднати з матеріальною результативністю її застосування. Критично ставився до тих хто зневажав селянську працю.

У своїй байці «Бджола й шершень» філософ захищає поведінку першої, бо бджола постійно працює. Бджолина праця – це природний взірець спорідненості з природними обдаруваннями, відповідно до яких кожен повинен займатися тільки визначеною йому справою. Бог, на думку Г. Сковороди, наповнив усі посудини відповідно до їх місткості, на яких стоїть напис «Нерівна усім рівність». Отже кожен повинен займатися призначеною йому справою, не гаючи часу, який не можна зберегти інакше, ніж в добрих учинках. У них треба шукати щастя хліборобові, священнослужителіві, студенту, тощо. «Щастя в серці, серце в любові, любов же в законі вічного», – ось засада Г. Сковороди.

Єлисей Феофан Прокопович – визначив предмет і завдання економічної науки. Радив завести книгу прибутків і витрат, тримати в охайності свій інвентар.

А. Алейников відстоював вільну торгівлю продуктами землеробства, добивався права селянам самим продавати свої вироби. Вимагав заборонити закріпачення, перетворювати у кріпаків імігрантів, надати більшу свободу і «козацький» статус сиротам, наділивши їх землею.

Яків Петрович Козельський виступав проти виняткових привілеїв родового дворянства. Відстоював інтереси селянства: вимагав надання селянам не тільки права власності на рухоме майно, але права спадковості у землеволодіння. Вимагав втручання держави у відносини між селами і поміщиками, всановлення законів, які регулюють відносини селянами і поміщиками незалежно від волі останніх.

Я.П. Козельський розумів добробут як те, що приносить постійне задоволення, до якого люди прагнуть, але рідко хто цим користується. Розглядав у морально повноправній філософії дві частини: юриспруденцію та політику. Розділив закони на божественні, натуральні, всесвітні і цивільні. Протестував проти того, щоб в Росії убогу людину називали бідною, а простий

народ підлим. Він виступав проти морнотарства, хвалив ощадливість, таврував скупість, не любив скнар.

Власність, господарська поведінка, моральні засади – це стиржневий корелітив економічних уявлень. Багато уваги приділяв людським добродійствам і вадам, окремо розглядав відносини між людьми, зокрема економічні. В економіці він виводив ціну окремо безпосередньо з обміну. Осуджуючи лінощі він був проти надмірної праці, її пригнічення, бо це не приносить економічного результату.

У 80рр. 16 ст. в ході боротьби проти унії та католицизму виникає полемічна література. Вона мала гостру соціальну та політичну спрямованість. Видатними полемістами були: Герасим Смотрицький, Іван Бороцький, Іван Вишневецький та інші. Так зокрема тема соціальної рівності притаманна творам і Вишневецького (др. пол. 16 – перш 17 ст.). він виступав проти уніатства, критикував існуючий соціальний суспільно-економічний лад. Він говорив, що будь-яке багатство, яким володіють пани і духовенство створене працею і потом кріпаків. В своїх працях він показав основні форми, за допомогою яких здійснювалася привласнення результатів праці селян і ремісників: панщину, оброк, податки, торгівельний та лихварський прибуток. Він розумів, що майнова соціальна нерівність людей не від природи або Бога, а від земних несправедливостей